

Kooperasjonen til Nord-Østerdalen i 1869

Det er i år 150 år sia kooperasjonen, eller forbrukersamvirket, kom til Nord-Østerdalen. Det var en større artikkel om temaet i årboka i 2009, men vi vil likevel ta med litt denne gangen, i samband med 150-års jubileet.

Det har vært sagt og skrevet mange ganger at den felles forbruksforeninga for Tolga og Vingelen, stifta i 1869 og delt i 1876, er ei av landets aller første, sågar omtalt som nummer to. Dette stemmer nok ikke. Det som er sikkert, er samvirkelagene i de to bygdene, som en fortsettelse av den felles forbruksforeninga, er blant de med lengst sammenhengende kooperativ varehandel her i landet.

1870-kooperasjonen

Kooperasjonen fikk en veldig utbredelse i Norge fra uti 1860-åra, og i løpet av en tiårs periode rundt 1870 vart det visstnok danna noen hundre forbruksforeninger i landet. Denne framveksten av forbrukersamvirket benevnes gjerne blant historikerne som «1870-kooperasjonen».

Allerede under den industrielle revolusjonen på 1700-tallet vart det dratt i gang noen kooperative handelsforetak i England, men denne samvirkebevegelsen døde hen. Det som imidlertid regnes som verdens første samvirkelag vart stifta av 28 bomullsvevere i Rochdale i England i 1844. Derfra

spredte så ideologien og bevegelsen seg.

Til Norge kom forbrukersamvirket midt i 1860-åra. Teologen og samfunnsforskeren Eilert Sundt holdt foredrag om kooperasjonen i Christiania Arbeidersamfunn i 1865. De første forbruksforeningene i Norge vart stifta året etter i Kristiania, Stavanger og Halden, og snart fulgte etableringer i flere byer og etter hvert også på landsbygda. Første foreninga i Østerdalen var trolig Alfarheim Besparelsesforening på Elverum, stifta i 1868. Initiativtaker var Helge Væringsaasen, som vart en sentral skikkelse i den kooperative bevegelsen i Norge på denne tida. Han var initiativtaker til å danne ei fellesforening for forbruks- og spareforeningene, Spareforeningernes Samlag, stifta i oktober 1870, og han stod som samlagets leder.

Det har vært antyda at det etter en ti års tid var starta så mye som 5-600 slike samvirkeforeninger i Norge. Mange av dem bukka under i de dårlige tidene fra sist i 1870-åra. Ofte klarte de ikke å holde på det kooperative prinsippet om kun kontant handel, og gikk over ende på grunn av tapte fordringer og kapitalmangel. Også i Nord-Østerdalen gikk nesten alle de gamle forbruksforeningene overende, de siste uti 1890-åra. Bare i Tolga og Vingelen holdt de kooperative butikkene det gående, og der har det vært kooperativ varehandel konti-

nuerlig fra 1869. I de andre bygdene vart det starta nye samvirkelag, hovedsakelig i åra 1910-13.

For mange av disse tidlige forbruksforeningene eksisterer det ikke møteprotokoller eller andre arkivalia. Da blir småskriftene som statistikeren og matematikeren Jacob Neumann Mohn utga på denne tida viktige kildekrifter om foreningenes tilblivelse. Mohn var sekretær i Spareforeningernes Samlag. Han var, sammen med førnevnte Helge Væringsaasen og Eilert Sundt, de sentrale pionerene og agitatorene i norsk forbrukersamvirke disse første åra.

Kooperasjonens start i Nord-Østerdalen

Jacob Neumann Mohn har i skriftet «De norske Spare- eller Forbrugsforeninger», trykt i 1871, registrert tolv forbruksforeninger i Nord-Østerdalen per 1. oktober 1871. Av disse er det sju foreninger han oppgir 1869 som stiftelsesår på: «Yttre Rendalens Arbeidersamf.», «Lille Elvedalens

Fbf», «Foldals Værksarbeideres Fbf», «Foldalens Spf.», «Tønsæt Fbf (Neby)», «Tyldalens Fbf», og «Tolgens og Vingelens fælles Fbf». En ser forkortelser for begge de vanligste betegnelsens på denne tida: forbruksforening og spareforening. Ellers forekommer betegnelser som husholdningsforening og handelsforening. For foreninga på Tynset oppgir Mohn mars måned som stiftelsestidspunkt, tilsvarende oktober for foreninga i Alvdal, men kun årstallet for de andre.

Forbruksforeninga i Ytre Rendalen var etter navnet å dømme nært tilknytt Ytre Rendal Arbeidersamfunn, eller snarere en del av denne. Slik ordning var det også med spareforeninga og arbeiderforeninga på Elverum. Jacob N. Mohn påpeker i skriftet fra 1871 det positive i at denne handelsvirksomheta ga et overskudd som søsterforeninga, arbeidersamfunnet, fikk nytte godt av. For øvrig kalles foreninga «Ytre Rendalens Handels- og Spareforening» i et referat i Morgenbladet 30. oktober 1870.

De gamle forbruksforeningene var svært enkle butikker etter dagens standard. Her er Dalen Forbruksforening i Follidal, ca. 1900. Navnet står på den lille plakaten midt på huset. (MINØ.11152)

Der refereres det fra danninga av Spareforeningernes Samlag, og det gjengis fra et foredrag av Jacob Neumann Mohn.

Ellers er det lite en vet om denne første forbruksforeninga i Rendalen. Mohn nevner at foreninga kom i gang med sin virksomhet våren 1869. Den ses innmeldt i Spareforeningernes Samlag i desember 1870, ifølge Mohns skrift, og er da den første foreninga i vår region som meldte seg inn i den felles landsorganisasjonen for den kooperative bevegelsen. Så vidt vites fins ikke noe arkivmateriale etter denne forbruksforeninga.

Når det gjelder Alvdal, så fins forbruksforeningas protokoll oppbevart ved Alvdal bibliotek. Foreninga vart stifta 4. oktober 1869 og kom i gang med handelen samme måneden. Foreninga gikk inn i slutten av 1880-åra.

I Folldal nevner Mohn altså to foreninger. Foreninga tilknyttet verksarbeiderne vart danna med utgangspunkt i ei såkalt «understøttelsesforening» ved Foll-dalsverket. Per B. Støen viser i samvirkelagetets 50-årsberetning fra 1962 til regler vedtatt ved stiftinga av denne foreninga i 1869. Og i bygdebokforfatteren Ivar A. Streitliens notater fins avskrift av «Regler for Foldals Verks Arbeideres Forbrugsforening», vedtatt 12. februar 1869. Dette skal visstnok stamme fra understøttelsesforeningas protokoll. Denne forbruksforeninga gikk inn aller sist i 1870-åra, da gruve-drifta stoppa i Folldal. Om arkivalia etter foreninga fins i dag, vites ikke.

Den andre foreninga i Folldal nevnt i Mohns skrift fra 1871, Foldalens Spareforening, kan da være ei av de andre forbruksforeningene en vet har eksistert i bygda, eller kanskje sannsynligere at handelsdelen og sparedelen var klart atskilt i to forskjellige foreninger.

Tønset forbruksforening er omtalt av både Ivar Streitlien og Bjarne Grandum i jubileumsskrifter for Tynset samvirkelag og i bygdebøkene. Oppstartår er noen ganger skrevet 1868 og andre ganger 1870. Men ifølge Jacob Neumann Mohns opplysning i skriftet fra 1871, var den altså stifta i mars 1869. Den holdt til på Neby. Foreninga vart oppløst i 1900. Ei anna forbruksforening skal ha vært starta på andre sida av elva i 1870 og holdt til på Hansmoen. En kjenner ikke til eventuelle arkivalia etter disse foreningene.

Forbruksforeninga i Tyllidalen er ifølge Mohns skrift også danna i 1869. Det fins noe arkivalia hos Anno MiNØ etter denne: ei hovedbok og noen løsdokumenter, men altså ikke noen møteprotokoll. Den slags fins muligens ikke lenger. Eystein Eggen oppgir i bygdeboka 1872 som startår. Den bevarte hovedboka starter i 1872 og viser overføring av beløp fra året før, hvilket dermed tilsier at foreninga var starta før. Denne foreninga gikk inn i slutten av 1880-åra.

I Tolga og Vingelen vart det starta ei felles forbruksforening, ifølge Mohn i 1869. Den vart delt allerede i 1876, og de kooperative butikkene i de to bygdene i dag er fortsettelsen av disse foreningene. For begge to er det utgitt 100-årsberetninger, og for Vingelen ei 80-årsberetning. Her fortelles om et stiftelsesmøte 24. april 1869 på Tolga, annonsert på forhånd på kirkebakken i begge bygdene. Foreningas navn i starten var ifølge avbildning av første sida i protokollen «Tolgens og Vingelens fælles Forbrugs-Forening». Men hvor denne protokollen befinner seg i dag, vites ikke.

Jacob Neumann Mohn påpeker i skriftet fra 1871 at foreninga på Tynset og noen andre har utdeling av utbytte basert på innskutt kapital og ikke kjøp i foreninga, hvil-

I Nord-Østerdalen er det bare Tolga og Vingelen som kan skilte med sammenhengende kooperativ varehandel helt fra 1869. Her er Vingelen forbruksforening i 1926. (MINØ.2371)

ket han påpeker bringer disse foreningene nær aksjeselskaper. Det kooperative prinsipp er jo at medlemmenes andel av overskuddet skal være basert på deres handel i foreninga i form av utbytte og ikke på størrelsen av medlemmenes innskutte kapital, og at andelskapitalen bare skal godskrives ei alminnelig rente.

Flere forbruksforeninger i Nord-Østerdalen

Jacob Neumann Mohn har altså i ett av sine skrifter ei oversikt over forbruksforeninger per 1. oktober 1871. Han fører da opp fem foreninger i Nord-Østerdalen i tillegg til de sju som er nevnt foran: «Øvre Rendalens Spf.», «Tønsæt Spf. (Hansmoen)», «Os og Nørens Fbf.», «Kvikne Spf.» og «Kvikne Spf. (Skoven)». I oversikta fra Mohn fortelles at foreninga i Øvre Rendalen var stifta i 1870, Tynsetforeninga på Hansmoen i juli 1870, og de to foreningene på Kvikne i mars 1870.

I et seinere skrift har Mohn ei oversikt over foreninger ved utgangen av 1872. Da er det i Nord-Østerdalen kommet til to: «Øvre Rendalens Hdf.» og «Brydalens Spf.». Samtidig er to av de ovenfor nevnte allerede borte: den andre på Tynset og den første på Kvikne.

Fra forskjellige andre kilder vet en av enda noen flere forbruksforeninger som har eksistert i Nord-Østerdalen: på Ulset i Kvikne starta i 1872, Fåset i 1874, Tufsingdalen i 1875, Dalholen i Folldal muligens i 1870. Dessuten er nevnt både Øvre Foldal Sogns forening og Nedre Foldal Sogns forening, uten at det er klart når de vart starta.

Væringsaasen som brakte kooperasjonen til Nord-Østerdalen?

Da kooperasjonen vokste fram så sterkt i åra rundt 1870, var det særlig med utspring i to andre bevegelser fra samme tida. Den ene er de såkalte «borgerlige arbeiderfor-

eningene», som helst hadde arbeidersamfunn i navnet og er særlig knytta til byer og tettsteder. Det andre utspringet er bondevennbevegelsen på landsbygda. Vi ser altså at kooperasjonen kom for fullt i Nord-Østerdalen, med dannelsen av sju forbruksforeninger i 1869 og flere de nærmest følgende åra. Men hvordan spredte disse tankene seg til regionen vår?

Det vart starta ei bondevennforening i Os i 1867 og året etterpå i Tynset. Ei møtebok for den første fins bevart hos Anno MiNØ, men det er ukjent om det fins arkivalia etter den andre. Det ser ikke ut til at foreninga i Os tok opp noe arbeid for å få starta ei forbruksforening. Det er dermed usikkert hvilken innvirkning disse bondevennforeningene kan ha hatt for dannelsen av de første forbruksforeningene i disse bygdene.

Den rike skogeieren og investoren Helge Væringsaasen på Elverum var som nevnt en av pionerene i norsk forbrukersamvirke. Han var sentral i dannelsen av både Alfarheim Arbeidersamfunn og Alfarheim Besparellesforening i Elverum i 1868. Han hadde også kontakt med skogeiere i Ytre Rendalen, og ifølge historikeren Paul Tage Halberg blant anna med Karl Kværness, som var aktiv i spareforeninga i Ytre Rendalen. Dermed kan en antyde at Væringsaasen bidro til å spre kunnskap om kooperasjonen der, noe som så førte til dannelsen av Ytre Rendalen Arbeidersamfunn, og i nær forbindelse med denne ei forbruksforening.

Helge Væringsaasen var også opptatt av sine arbeideres ve og vel, noe dannelsen av understøttelsesforeninger både ved Ådals bruk og Folldal Verk viser. Han var en sentral andelseier av disse to bedriftene. Væringsaasens hovedprinsipp var, slik Terje Thronæs skriver i boka om ham, «hjelp til

selvhjelp». Den første forbruksforeninga i Folldal vart som nevnt danna med utgangspunkt i understøttelsesforeninga. Det er derfor naturleg å anta at Væringsaasen var en sentral person i å få i gang ei forbruksforening ved Folldalsverket. Per B. Støen forteller da også i Folldal Samvirkelags 50-års jubileumsskrift at møteboka viser at Væringsaasen skjøt inn 30 speciedaler til driftskapital i forbruksforeninga til verksarbeiderne i Folldal. Nevnes kan også Væringsaasens medinteressent i Folldalsverket, som het Morten Mortensen. Han var fra Tynset, men bodde på denne tida i Alvdal. Mortensen var også stortingsmann.

Det kan altså synes som at Helge Væringsaasen var sentral i å bringe kunnskap og tanker om kooperasjonen til Nord-Østerdalen sist i 1860-åra.